

Artikel: 'Weapons of mass-instruction'. De rol van geschiedenis in de neergang van de Sovjet-Unie

Auteur: Ewout Hasken

Verschenen in Skript Historisch Tijdschrift, jaargang 39.4, pp. 256-270.

© 2017 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

p-ISSN: 0165-7518

e-ISSN: 3051-2506

Abstract: History was paramount in Soviet society. Their preoccupation with Soviet history during the late 1980s was grounded in a determination to openly discuss and restructure both the dwindling and dysfunctional Soviet state, as well as its society. The population was heavily invested in the past through personal memories and relations with repression victims. This was further stimulated by the leadership's focus on history in order to legitimise reform. Similarly, the past offered the population a way to critically discuss the existing arrangements and call for reform. Attempts by the leadership to co-opt history in order to reform eventually contributed to the desintegration of the Soviet-Union. By focusing on the preoccupation with the past, the important role of history during the fall of the Union can be linked to the struggle between elites and masses, between population and leadership, that had characterised the Soviet system from its conception.

Skript Historisch Tijdschrift is een onafhankelijk wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

'WEAPONS OF MASS-INSTRUCTION'

De rol van geschiedenis in de neergang van de Sovjet-Unie

Ewout Hasken

De geschiedenis van de Sovjet-Unie stond dit jaar veel in de belangstelling. De eeuwviëring van de revoluties van 1917 resulteerde in een veelheid aan tentoonstellingen, lezingen, debatten en publicaties over de eerste communistische staat. Aandacht voor de grote en lange politieke invloeden en gevolgen was er voldoende, maar de eigen omgang met het verleden door de Sovjets ontbrak veelal. Terwijl juist het politieke belang van de geschiedenis zo duidelijk aanwezig was in de Sovjet-Unie. Vooral in de nadagen van het regime speelde het verleden een belangrijke rol in pogingen van de Sovjetbevolking en haar leiders om de Sovjet-Unie te hervormen.

Geschiedenis was alomtegenwoordig in de Sovjet-Unie. De Unie vond haar ideologisch fundament niet alleen in de 'objective laws of history', eveneens voorzag het verleden zowel het leiderschap als de bevolking van een betekenisvol narratief waarmee het heden kon worden geduid.¹ In de verschillende transformaties die de Sovjetstaat onderging speelde geschiedenis een belangrijke rol. Toen de Sovjet-Unie haar laatste politieke omwenteling doormaakte onder Michael Gorbatsjov, keken de bevolking en haar leiders dan ook niet zozeer naar de toekomst, maar wendden zij zich juist tot het verleden voor inspiratie.² Dit artikel laat zien dat deze fixatie op de Sovjetgeschiedenis geworteld was in een overtuiging om niet langer weg te kijken van de teloorgang en het disfunctioneren van zowel de Sovjetstaat als –maatschappij. Met behulp van het verleden werden de problemen van de Unie niet alleen bespreekbaar, maar konden ze ook worden bestreden. Door de nadruk te leggen op het belang van het verleden voor zowel het leiderschap als de bevolking, verbindt dit artikel de belangrijke rol van geschiedenis in de Sovjetmaatschappij met de strijd tussen elites en massa, tussen bevolking en leiderschap, die de Sovjet-Unie van begin af aan karakteriseerde.³

Hoe het kon dat zo'n stabiel ogende wereldmacht als de Sovjet-Unie zo snel en onverwacht ten onder ging, intrigeert onderzoekers.⁴ Toen Gorbatsjov in 1985 aan de macht kwam, hield niemand het voor mogelijk dat de Sovjet-Unie in minder dan tien jaar zo radicaal zou transformeren dat de Unie op hield te bestaan.⁵ Onder aanvoering van Gorbatsjov en zijn geloof in glasnost en perestrojka onderging de Unie echter zulke

ingrijpende politieke, economische en sociale veranderingen dat in 1991 het doek vrij onverwachts viel voor de Sovjet-Unie. In de kern draait dit debat om het idee dat het Sovjetsysteem van buiten een homogene monoliet leek, terwijl het in werkelijkheid bestond uit een gemeenschap van verschillende individuen en groepen elk met hun eigen belang. Toen de hervormingen effect begonnen te sorteren, konden deze uiteenlopende belangen niet langer in het systeem verenigd worden en stortte de Sovjet-Unie als gevolg in.⁶

Geschiedenis speelde een belangrijke rol in deze ondergang, net zoals het had gedaan gedurende eerdere politieke veranderingen in de Sovjet-Unie. Het geeft een belangrijk verband aan tussen de perceptie van het verleden en de politieke realiteit van de late jaren tachtig en hoezeer deze elkaar beïnvloedden. Dat het leiderschap van de Sovjet-Unie zich hier bewust van was, mag duidelijk zijn. Al vroeg na de revolutie van 1917 maakte het nieuwe regime op bevel van Stalin geschiedenis tot een ‘weapon of mass-instruction’ in de vorm van de *History of the All-Union Communist Party (Bolsheviks): Short Course* (1938); het geschiedenisboek over het verleden van de

V.I. Lenin Staatsbibliotheek, november 1986.
(bron: RIA Novosti Archive)

Communistische Partij.⁷ Nikita Chroesjtsjov toonde opnieuw het belang van geschiedenis in de Sovjetpolitiek toen hij in 1956 met zijn geheime toespraak niet alleen het verleden – hoewel alleen gedeeltelijk – onder Stalin herzag, maar ook navolging kreeg met het verschijnen van meerdere ‘histories offering a more critical interpretation as well as a fuller picture of the Soviet past’.⁸ Ook onder Brezjnev bleek het verleden een belangrijk middel voor politieke verandering, hoewel het nu eerder een terugkeer naar autoritarisme betrof. De kritische geschiedenissen en publicaties die instrumenteel bleken voor Chroesjtsjovs ‘dooi’ werden nu gezien als een bedreiging voor de elite en werden daarom verboden. Toen Gorbatsjov aantrad als Secretaris-Generaal bleek dat deze relatie nog steeds van belang was voor de politieke realiteit in de Sovjet-Unie.

DE NOODZAAK TOT HERVORMEN

Wanneer gekeken wordt naar de Sovjetbevolking en haar leiderschap gedurende de Gorbatsjovjaren, valt op dat de obsessie met geschiedenis het product was van een dynamiek tussen hervormingen van onderop en bovenaf. Waar de benadering van het verleden door het leiderschap vooral

werd ingegeven door hun wens tot revolutie van boven, werd de interesse in geschiedenis van het volk gekarakteriseerd door organisatie van onderop en persoonlijke aspecten.

Voor een groot deel van de Sovjetbevolking was focus op het verleden een direct gevolg van de persoonlijke herinneringen en oogengetuigenverslagen van nabije familie en vrienden die Stalins Terreur aan de lijve hadden ondervonden. Tijdens de jaren van Chroesjtsjovs 'dooi' hadden sommige herinneringen al sporadisch en op beperkte schaal hun weg gevonden naar de publieke sfeer. Nadat de terugkeer naar autoritarisme onder Brezjnev en zijn volgelingen over leek, kwamen deze herinneringen opnieuw naar boven. Als gevolg van de afnemende censuur ten tijde van Gorbatsjov kwam voor het eerst een groter publiek steeds vaker in aanraking met de ervaringen van Stalins slachtoffers, die vaak weinig aan de verbeelding overlieten. Talloze verhalen, vaak door overlevenden zelf verteld, verspreidden zich door de Sovjetmedia. Prominente slachtoffers die na het afzetten van Chroesjtsjov waren verbannen uit de publieke sfeer, zagen hun werken en namen weer verschijnen. De verschikkingen van Stalins bewind werden niet langer verborgen en voor het eerste werden slachtoffers op grote schaal erkend.⁹

Dit proces van erkenning gebeurde zowel in de onderste als bovenste lagen van het Sovjetsysteem. Gorbatsjov en andere hervormers in het Politbureau realiseerden zich dat deze aandacht voor slachtoffers, en daarmee het verleden, van groot belang was voor hun hervormingsagenda. Om een grondige herstructurering van maatschappij en staat te bewerkstelligen richtten de hervormers zich daarom op de Sovjetgeschiedenis als instrument om de houdbaarheid en samenhang van het bestaande systeem te evalueren.¹⁰ Geschiedenis werd daarmee een middel om hervormingen te legitimeren.

Dit gebruik van het verleden als legitimatie voor herstructurering was echter niet direct aanwezig toen Gorbatsjov in 1985 de macht overnam. Integendeel, gedurende de eerste achttien maanden van zijn bewind als

Persoonlijke eigendommen van slachtoffers, gevonden bij een executieplaats nabij Petrozavodsk in het noordwesten van Rusland, zijn tentoongesteld voor nabestaanden in juli 1991.
(bron: RIA Novosti Archive)

Secretaris-Generaal behield het Politbureau publiekelijk een zeer conservatieve houding ten aanzien van het verleden. In een herdenkingstoespraak over de overwinning in de Tweede Wereldoorlog klonk een orthodoxe interpretatie van het verleden door.¹¹ Stalin werd nog steeds neergezet als de leider zonder wie de overwinning nooit zou zijn behaald. Er was geen enkele indicatie dat een heroverweging van het stalinisme op tafel lag. Daarnaast berichtte de Sovjetmedia eveneens ouderwets positief over een interview met de trouwe stalinist Vjatsjeslav Molotov. Al met al leek voor de buitenwereld in deze eerste maanden een herziening van de Sovjetgeschiedenis zeer onwaarschijnlijk.¹²

Achter de schermen begonnen daarentegen de eerste contouren van een verandering in de omgang met het verleden zich af te tekenen binnen het partijapparaat. Vooral de erkenning van slachtoffers van het stalinisme kreeg aandacht. Dit gebeurde in de vorm van voorzichtige en geheime onderzoeken naar mogelijk eerherstel van partijleden die het slachtoffer waren geworden van Stalins Terreur. Dit gold voor mensen die geen onderdeel waren geweest van de beperkte rehabilitaties onder Chroestsjov. Al snel kregen deze pogingen navolging met een grotere campagne vanuit het Politbureau om veel meer van Stalins slachtoffers te rehabiliteren. Waren onder Chroestsjov nog 700.000 mensen in aanmerking gekomen voor eerherstel in een periode van acht jaar, twintig jaar later werden onder aanvoering van Gorbatsjov in minder dan twee jaar meer dan een miljoen mensen gerehabiliteerd.¹³

Dit proces van erkenning en rehabilitatie werd bovendien verder versterkt van bovenaf door de aanstelling van meerdere radicale hervormers met een kritische houding tegenover het stalinistische verleden. De toetreding van Aleksandr Jakovlev tot het Politbureau als hoofd propaganda, en daarmee in essentie de eindverantwoordelijke voor alle ideologische kwesties, plaveide de weg voor een nieuwe benadering van het verleden.¹⁴ In de publieke sfeer kwam deze verandering tot uiting door de scherpe draai van het Politbureau ten aanzien van haar omgang met het verleden in 1986. In de loop van dat jaar stelde het Politbureau meerdere nieuwe, hervormingsgezinde eindredacteuren aan bij verschillende weekbladen en literaire tijdschriften, zoals *Moscow News*, *Ogonyk*, *Novi mir* en *Znamya*. Deze bladen bleken van grote invloed op de roep om hervormingen in de samenleving.¹⁵ In combinatie met de beslissing van het Politbureau om censuur te verminderen, zorgden deze aanstellingen ervoor dat geschiedenis *breaking news* kon worden. Dit werd nog verder gestimuleerd door de publicatie van verschillende voorheen verboden werken. Doordat boeken met een kritische insteek zoals Boris Pasternaks *Dokter Zjivago* en Anatoli Rybakovs *Kinderen van de Arbat*

steeds in delen gepubliceerd werden, groeide hun impact over een lange periode.¹⁶ Naast nieuwe aanstellingen in de media, droeg ook de aanstelling van kritische hervormers in de wetenschap bij aan een nieuwe omgang met het verleden. De aanstelling van Joeri Afanasjev, een onverzettelijke voorstander van hervormingen, als rector van het Staat-Historisch Archief in Moskou was een belangrijke stap in de veranderende perceptie van het Sovjetverleden.¹⁷

Al deze van bovenaf opgelegde veranderingen maakten het niet alleen mogelijk om de voorheen vergeten slachtoffers te herdenken, maar ze zorgden er bovenal voor dat deze persoonlijke herinneringen zich door de samenleving konden verspreiden. Voorheen waren deze herinneringen alleen in een beperkte persoonlijke sfeer van familie en vrienden bekend. Geschiedenis werd nu echt belangrijk nieuws en veranderde zo percepties van het verleden. Deze nieuwe omgang met het verleden werd bovendien, vooral tijdens de latere Gorbatsjovjaren, verder gestimuleerd door de opkomst van onafhankelijke en van onderop georganiseerde bewegingen die zich kritisch bezighielden met geschiedenis. Op zoek naar historische waarheid richtten deze bewegingen zich vooral op het openbaren van historisch bewijs van misdaden en onderdrukking, vaak letterlijk door het openen van massagraven uit de tijd van Stalins Terreur.¹⁸ De belangrijkste van deze bewegingen was Memorial, dat zichzelf tot taak stelde grondige destalinisatie te bewerkstelligen door niet alleen een monument voor de slachtoffers van stalinisme op te richten, maar ook door het verleden toegankelijk te maken door een bibliotheek en archief te openen.¹⁹ Daarnaast voorzag de beweging ook in een sociale taak door niet alleen slachtoffer te identificeren en te herdenken, maar ook de in aantal snel afnemende overlevenden te ondersteunen.²⁰ In haar zoektocht naar historische waarheid brak Memorial het monopolie van de staat op het verleden. Eindelijk werd het voor overlevenden en nabestaanden mogelijk om slachtoffers te herdenken.

Deze hervormingen en aanstellingen hadden een merkbaar effect op de samenleving. Het verzekerde het hervormingsgezinde leiderschap ervan dat de oorspronkelijke Sovjetmythologie die zo lang de politieke, economische en sociale verhoudingen had gelegitimeerd haar kracht aan het verliezen was. Sinds de Oktoberrevolutie in 1917 waren deze mythes een belangrijk onderdeel van het solide fundament waarop het Sovjetsysteem gebouwd was. Hun duurzaamheid en vermogen om mensen te inspireren droegen er aan bij dat het systeem stand hield.²¹ Het nieuwe leiderschap onder aanvoering van Gorbatsjov zag deze mythes eerder als dogma's die hervormingen tegenhielden dan als inspirerende oproepen tot verandering. Binnen de Communistische Partij werd dit vooral duidelijk in

het besluit om Stalins *Short Course* over de geschiedenis van de Partij te vervangen door een nieuwe versie. Deze versie werd echter afgewezen omdat er niet genoeg aandacht in uitging naar de negatieve kanten van de Sovjetgeschiedenis.²² De mythes, zoals het idee dat de Partij zich had ontwikkeld in een aaneenschakeling van successen en overwinningen, het brandmerken van mensen die fouten hadden gemaakt als tegenstanders van marxisme-leninisme of de gedachte dat alle partijdocumenten waar en correct waren, moesten worden doorbroken. Met het tegengaan van dogma's als deze hoopte het leiderschap dat zowel *apparatsjiks* als het volk zich zouden inzetten voor een transparante hervorming van het systeem.²³ Door het verleden toegankelijk te maken probeerden het leiderschap dus niet alleen het dogmatisme dat de Sovjet-Unie zolang had gekarakteriseerd tegen te gaan, maar vooral ook een kritische evaluatie van het systeem aan te moedigen.

TEGENSTAND

De persoonlijke verbintenis van de Sovjetbevolking met het verleden door herinneringen en ooggetuigenverslagen sloot perfect aan op de hervormingsagenda van het leiderschap onder aanvoering van Gorbatsjov. De hervormers waren daardoor in staat geschiedenis te gebruiken voor een kritische evaluatie van de bestaande samenleving en als legitimatie voor de noodzaak tot hervormingen. De analyse dat deze veranderingen noodzakelijk waren werd echter niet door iedereen gedeeld en was niet onomstreden. Integendeel, doordat de nieuwe kritische benadering rondom de Sovjetgeschiedenis zo nauw verbonden was met herinneringen aan de erfenis en het regime van Stalin, politiseerde de omgang met het verleden sterk.

Het tweeslachtige karakter van Stalins lange heerschappij verdeelde herinneringen en interpretaties. De indrukwekkende nationale successen van industrialisatie en de belangrijke overwinning op Nazi-Duitsland in de Tweede Wereldoorlog stonden tegenover de even omvangrijke misdaden en onderdrukking die zo veel slachtoffers hadden gemaakt. Het gebruik van deze dubbelzinnige geschiedenis in de hoop hervormingen te stimuleren – zoals Chroesjtsjov had geprobeerd en nu Gorbatsjov deed – of om juist de status quo te behouden door de nadruk te leggen op de nationale successen – zoals Brezjnef en zijn opvolgers hadden gedaan – politiseerde het verleden des te meer.²⁴ De omgang met het verleden werd daarmee niet enkel een vorm van oppositie tegen het bestaande in verval geraakte systeem, maar ook een middel voor verzet tegen hervormingen.²⁵

Oppositie tegen de hervormingen groeide zowel in de samenleving als binnen het staats- en partijapparaat. Ook hier ontwikkelde zich een dynamiek tussen verandering van bovenaf en onderop. Dit culmineerde in

de publicatie van de Andrejeva-brief. Na een recensie van een toneelstuk dat hard oordeelde over Stalin te hebben gelezen, schreef Nina Andrejeva in reactie een zeer kritische brief over de hervormingen onder leiding van Gorbatsjov. Ze focuste daarbij vooral op de naar haar idee oneerlijke behandeling van Stalin en de onjuiste interpretatie van het verleden bij de legitimatie van deze hervormingen.²⁶ Andrejeva vergoelijkte de misdaden onder Stalin en betoogde dat er juist meer nadruk gelegd moest worden op de indrukwekkende prestaties die onder zijn leiding tot stand waren gekomen. Mijlpalen zoals industrialisatie, collectivisatie en zelfs de creatie van de Sovjet-Unie die het land op gelijke voet hadden gebracht met andere wereldmachten, werden volgens Andrejeva bij het grofvuil gezet door hun implicatie met

Negentiende congres van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie, juni 1988. Het partijcongres waar publiekelijk onder aanvoering van Gorbatsjov stappen werden gezet voor meer democratisering.
(bron: Numerius)

Stalins veronderstelde misdaden.²⁷ Met haar brief paste Andrejeva in de bewezen Sovjetstrategie om behaalde successen te benadrukken om zo de status quo te behouden. Haar betoog sloot perfect aan bij pogingen van reactionaire krachten binnen het staats- en partijapparaat om Gorbatsjovs hervormingen te blokkeren.

Gedurende de eerste helft van 1988 werd de weerstand tegen hervormingen meer en meer merkbaar in het staats- en partijapparaat.²⁸ Conservatieve tegenstanders van hervormingen in het Politbureau en andere gelederen voelden niet veel voor veranderingen die hun positie bedreigden. Andrejeva's brief werd herschreven onder begeleiding van een redacteur die in nauw contact stond met Jegor Ligatsjov, een conservatief lid van het Politbureau. Dit laat zien dat in ieder geval sommigen in het leiderschap de reactionaire toon van de brief onderschreven. Hoewel Ligatsjov later zijn betrokkenheid ontkende, doet de verspreiding van de brief anders vermoeden. Zo verscheen de brief 'toevallig' tijdens zowel Gorbatsjovs als Jakovlevs afwezigheid en belegde Ligatsjov een bijeenkomst van invloedrijke redacteurs op de ochtend van verschijning

om de brief te benadrukken – opvallend genoeg zonder de twee bekendste liberale redacteuren uit te nodigen. Bovendien instrueerde hij het staatspersbureau TASS publicatie van de brief ‘aan te bevelen’ bij dagbladen verspreid over de hele Sovjet-Unie. In de veronderstelling dat de brief een officiële verandering in beleid betekende, publiceerden lokale kranten de brief en benaderden politieke tegenstanders van de hervormingen Ligatsjov om hem van hun steun te verzekeren. Het is zeer waarschijnlijk dat Ligatsjov, gesteund door verschillende elementen binnen het staats- en partijapparaat, deze kans greep om de hervormingen van Gorbatsjov te dwarsbomen. Interessant genoeg maakte Ligatsjov hierbij gebruik van dezelfde methoden als zijn hervormingsgezinde collega's. Met behulp van Andrejeva's brief beriep hij zich op een specifieke interpretatie van het verleden om de hervormers en hun veranderingen aan te vallen.²⁹

MOREEL OORDEEL

Hoewel het enige tijd duurde voordat de hervormers een antwoord hadden op Andrejeva's brief, hield hun weerlegging niet op bij het punt voor punt bestrijden van de inhoud van de brief. De hervormers brachten de schrijfster en haar beschermheren binnen het partijapparaat in diskrediet.³⁰ Deze strategie bleek succesvol. Belangrijker is echter dat het antwoord van het leiderschap op Andrejeva's brief laat zien hoe de hervormers geschiedenis gebruikten om oppositie en verzet tegen de hervormingen te ondermijnen. Andrejeva, en daarmee haar reactionaire beschermheren, werden ervan beschuldigd pijnlijke kwesties uit het verleden te verzwijgen en uit de weg te gaan om zo het bestaande systeem in stand te houden.³¹ Door hun ogen te sluiten voor de donkere bladzijden van de geschiedenis beledigden de antihervormers niet alleen de slachtoffers van het stalinisme, maar maakten zij bovendien hervorming onmogelijk.³² Het verraadt een belangrijke reden waarom het leiderschap zo geobsedeerd was met het verleden. Door zich tot het verleden te wenden kon de hervormingsagenda namelijk van bovenaf beschermd worden. Elke tegenstand kon met een verwijzing naar het verleden weerlegd worden met een morele onderbouwing.

Van onderop toonde de Sovjetbevolking belangstelling voor geschiedenis vanuit eenzelfde gedachte. Door hun persoonlijke omgang met het verleden konden zij de officiële geschiedenis niet enkel onderzoeken, maar ook weerleggen. Met als gevolg dat het morele failliet van het bestaande systeem inzichtelijk werd. Dit verklaart niet alleen de interesse voor het verleden in de Sovjetsamenleving, maar toont bovenal een poging van de bevolking om geschiedenis zich eigen te maken ten koste van de staat. De talloze berichten in de media die de gruwelijkheden van Stalins Terreur beschreven, riepen twijfels op over de vermeende

morele superioriteit van het systeem. Bovendien liet het werk van mensen zoals Dimitri Jurasov de omvangrijke schaal van de repressies en het ware lot van veel slachtoffers zien.³³ Jurasov had in het geheim via zijn werk als archivaris bij onder meer het hooggerechtshof, jarenlang grote hoeveelheden informatie over slachtoffers verzameld en opgeslagen in zijn eigen archief. Dit archief maakte voor het eerst inzichtelijk, op basis van bronnen in plaats van schattingen, hoe omvangrijk Stalins Terreur was geweest.³⁴ Maar Jurasov was zeker niet de enige met een gretigheid om de officiële geschiedenis kritisch te benaderen.

Integendeel, de vroege pogingen tot destalinisatie tijdens Chroesjtsjovs 'dooi' die al afgedaan hadden aan de overtuigingskracht van eerdere interpretaties van het verleden, leidden bij verschillende groepen in de Sovjetsamenleving tot de constructie van nieuwe historische continuïteiten om hun eigen bestaan te legitimeren. Deze zoektocht naar aansluiting met het verleden verdween niet volkomen tijdens Brezjnevs regeerperiode, maar verschoof naar de private sfeer.³⁵ Deze verplaatsing van het verleden naar de private sfeer kan ook verklaren waarom vooral tijdens de eerste jaren onder Gorbatsjov het maatschappelijk middenveld, in plaats van professionele historici, een voortrekkersrol op zich namen aanzien van de omgang met het verleden. Om conflicten met de partij en mogelijke represailles uit de weg te gaan, richtten historici zich veel vaker op bronbeschrijvingen en bewijs verzamelen dan het politiek veel riskantere trekken van conclusies.³⁶ Dit lieten de geschiedkundigen liever over aan de private sfeer. Bovendien was meer of minder kritisch onderzoek naar de partij en staat carrière-technisch vaak een doodlopende straat. Om nog maar te zwijgen van persoonlijke represailles. In de private sfeer kon het verleden vrij van restricties van de Partij echter dienen als een positief alternatief voor de bestaande realiteit en zelfs als een gids naar een betere.³⁷

Nu onder leiding van Gorbatsjov verandering en hervorming steeds prominenter werden binnen het publieke debat, rees ook de fixatie op het verleden vaker uit de private sfeer. Steeds vaker en luider zetten vooral intellectuelen en dissidenten hun vraagtekens bij de morele dimensies het Sovjetsysteem. Ze presenteerden zichzelf als het morele kompas van de samenleving nu het bestaande bureaucratische apparaat begon af te brokkelen.³⁸ Naast hun eigen interesse in het verleden was deze positionering van intellectuelen en dissidenten ook een gevolg van hun kennis, door middel van *samizdat* en *tamizdat*, van voorheen verboden kritische – vooral literaire – werken die nu pas breed in de media verschenen.³⁹ Dit in combinatie met hun eigen ervaringen, maakte dat de dissidente intelligentsia al tijdens de Brezjnevperiode in aanraking kwam

met misdaden en onderdrukkingen uit het verleden. Dat deze werken nu in de media verschenen stimuleerde velen een kritischere houding ten opzichte van het officiële verleden aan te nemen. Het verschijnen van verschillende tot voor kort verboden culturele werken bevorderde dit proces nog meer.

In het bijzonder valt daarbij Tengiz Abuladzes film *Repentance* op. Hoewel vertoningen aanvankelijk vooral in de grote steden Moskou en Leningrad populair waren, genoot de film snel zeer grote populariteit.⁴⁰ Abuladze creëerde een allegorie over de Sovjet omgang met het verleden en Stalins misdaden door een verhaal te vertellen over verschillende herinneringen aan een dode dictator. De film volgt een van zijn slachtoffers en haar weigering haar herinneringen aan te passen of de dood en het lijden van haar ouders te vergeten.⁴¹ Met dit verhaal instrueerde Abuladze zijn publiek niet alleen kritisch met het verleden om te gaan, maar vooral ook moreel waakzaam te zijn.

Hoewel *Repentance* al vroeg in de jaren tachtig klaar was, duurde het tot 1987 voordat, met veel hulp van Jakovlev, Gorbatsjovs chef ideologie, Abuladze zijn film kon vertonen.⁴² De betrokkenheid van het Politbureau bij de distributie van de film laat duidelijk zien hoe het verleden leiderschap en bevolking verbond. De kritische omgang met het verleden van de bevolking om de morele tekortkomingen van het systeem zichtbaar te maken sluit naadloos aan op de pogingen van bovenaf om het bestaande systeem te evalueren. Bovendien werd deze kritische omgang met het verleden van onderop verder gestimuleerd door het gebruik van geschiedenis door het leiderschap om conservatieve en reactionaire collega's zwart te maken.

ALTERNATIEVEN

Deze kritische omgang met het verleden en de daaropvolgende realisatie dat het Sovjetsysteem moreel failliet was, resulteerde erin dat het domein van geschiedenis, in plaats van de politiek, een cultureel en sociaal geaccepteerde plek werd om de toestand van de Sovjetsamenleving te bediscussiëren.⁴³ Door zich tot het verleden te wenden waren mensen in staat hervormingen van de huidige politieke, economische en sociale structuren voor zich te zien. Dit bood zowel het leiderschap als de bevolking een extra reden om zich tot het verleden te wenden.

Door het verleden toegankelijk te maken en te ontdoen van oude dogmatische interpretaties, konden de hervormers alternatieven voor het bestaande systeem bieden die zowel geworteld waren in Sovjetideologie als het eigen verleden. Verzwegen gedachtegoed dat voorheen gezien werd als afwijkend van de partijlijn, kon nu dienen als inspiratie. Dit komt duidelijk naar voren wanneer wordt gekeken naar de rehabilitatie

van verschillende partijleden en de hernieuwde waardering voor Lenins Nieuwe Economische Politiek (NEP). Deze rehabilitaties waren niet zozeer bedoeld als goede daad, maar dienden bovenal als instrument en theoretische legitimatie voor hervormingen. Het voorzag de hervormers van theorieën en alternatieven die tot voor kort ontbraken in het debat of in ieder geval niet publiekelijk besproken werden. Bovendien was dit gedachtegoed afkomstig van Sovjetwetenschappers, wat betekende dat oplossingen voor de bestaande problemen binnen het socialistisch systeem gevonden konden worden. De socialistische droom van de Sovjet-Unie was dus nog niet verloren. Het voorheen verzwegen verleden toonde dat de lijn van Marx naar Lenin niet noodzakelijkerwijs doorliep naar de economische misère, onderdrukking en misdaden van Stalin.⁴⁴ Misschien was er ergens een verkeerde afslag genomen.

De meest opvallende en belangrijkste rehabilitatie is die van Nikolaj Boecharin. Boecharin was een voorstander van Lenins NEP. Hij zette zijn vraagtekens bij Stalins nadruk op gedwongen collectivisatie en opteerde liever voor een meer 'liberale' optie.⁴⁵ Bovendien contrasteerde zijn steun voor een meer gematigde politieke koers sterk met Stalins agenda. Voor Gorbatsjov en de hervormers kon Boecharin dienen als inspiratie. De alternatieve weg naar de socialistische heilstaat die Boecharin had voorgestaan, liet niet alleen zien dat invloedrijke vroege socialistische andere visies voor de Sovjet-Unie hadden gehad. Bovenal diende Boecharins gedachtegoed en veroordeling als een aanklacht tegen de stalinistische trekken van het bestaande systeem. Naast Boecharin werd ook de reputatie van andere voorheen als dissident bestempelde wetenschappers zoals de economen Nikolaj Kondratjev en Aleksandr Tsjajanov in ere hersteld. Als gevolg werden voorheen politiek ontoegankelijke onderzoeksgebieden ontgonnen.⁴⁶ Deze rehabilitaties droegen bovendien ook weer bij aan de afbrokkelende morele superioriteit van het Sovjetsysteem; hoe kon het toch dat deze knappe koppen in showprocessen veroordeeld waren door middel van valse beschuldigingen?

Naast rehabilitaties richtten de hervormers zich ook op alternatieven voor het bestaande systeem die werkelijk hadden bestaan. Vooral Lenins NEP diende als voornaamste alternatief voor de bestaande economische structuur met diepe wortels in de Sovjetideologie. Lenin was per slot van rekening de vader van de Sovjet-Unie. Bovendien waren deze alternatieven uit het tijdperk Lenin niet besmet met de economische ellende en onderdrukking van het stalinisme. NEP bood een weg uit de bestaande geleide economie naar een systeem dat economische planning combineerde met marktverhoudingen en particulier ondernemerschap, terwijl het nog steeds stevig ingebed was in een Sovjetkader.⁴⁷ De focus

werd gelegd op welke actuele lessen geleerd konden worden van NEP. Het werd daarmee een model voor de hervormingen. Bovendien kon Lenins besluit om oorlogscommunisme te vervangen door NEP ook gebruikt worden als voorbeeld dat radicale verandering in organisatievorm mogelijk en soms zelfs noodzakelijk was binnen de Sovjet-Unie.⁴⁸ Door zich te beroepen op Lenins NEP konden de hervormers zich verdedigen tegen kritiek dat ze Sovjetprincipes verkwanselden en tegelijk meer steun vergaren voor hun hervormingen.

Net zoals het leiderschap zich wendde tot het verleden om alternatieven te vinden om verandering van bovenaf te bewerkstelligen, keek de bevolking naar het verleden in de hoop de Sovjetdroom te redden. Een kritische omgang met het verleden betekende namelijk geenszins dat mensen moedwillig de bestaande ideologie wilden ondermijnen of radicaal hun eigen wereldbeeld wilden veranderen.⁴⁹ Integendeel, het aangrijpen was veel meer bedoeld om socialistische alternatieven voor de huidige situatie te vinden. Een duidelijk voorbeeld hiervan is Michail Shatrovs toneelstuk *Onward..., Onward..., Onward....* In een scène bejubelt Lenin, neergezet als het liberale alternatief voor Stalin, een speech van Rosa Luxemburg die de noodzaak voor meer democratie onderstreept. Door Lenin zo duidelijk tegenover de grondlegger van het bestaande bureaucratische systeem te plaatsen, bood Shatrov zijn publiek niet alleen een alternatief met sterke Sovjetwortels, maar impliceerde hij ook dat Lenin een ander plan voor de Sovjet-Unie voor ogen had. Ware het niet voor zijn ontijdige dood en de komst van Stalin, dan had de Unie er heel anders uitgezien.⁵⁰ Deze kritische omgang met het verleden en de roep om hervorming die eruit volgde, leidde ertoe dat steeds vaker vraagtekens werden geplaatst bij het Sovjetparadigma. Uiteindelijk waren zelfs Lenin en de Oktoberrevolutie niet meer verheven boven kritisch onderzoek.⁵¹

CONCLUSIE

Uiteindelijk droeg deze kritische omgang met het verleden onvermijdelijk bij aan de ondergang van de Sovjet-Unie. Het zat verankerd in de politisering van het verleden door zowel de bevolking als het leiderschap. Bij beide was hun fixatie op het verleden geworteld in een vastberadenheid om de acute problemen van het disfunctionerende en afbrokkelende staats- en partijapparaat bespreekbaar te maken en op te lossen. De Sovjetbevolking was al sterk verbonden met het verleden door persoonlijke herinneringen en relaties met slachtoffers van onderdrukking. Dit werd verder gestimuleerd door het gebruik van geschiedenis door het leiderschap in een poging de noodzaak tot hervormen te legitimeren. Daarnaast bood geschiedenis de bevolking een mogelijkheid om bestaande Sovjetsysteem kritisch te bediscussiëren. Hoewel het verleden aanvankelijk

nog in Sovjetideologie gewortelde alternatieven bood, toonde een voortdurende kritische benadering van dit verleden het morele failliet van het systeem.

Het leiderschap bleef echter nog sterk aan de Sovjetgeschiedenis hechten, omdat het hen op twee manieren zekerheid bood. Allereerst konden de hervormers uit de Sovjetgeschiedenis putten om alternatieven te bieden voor het bestaande systeem, alternatieven die nog steeds geworteld waren in Sovjetideologie. Daarmee stelde de hervormers tegelijk hun eigen positie veilig en zorgden ze dat de Sovjet-Unie toekomstbestendig werd. Daarnaast bood geschiedenis het leiderschap ook de mogelijkheid om hun tegenstanders zwart te maken, door ze in verband te brengen met vroegere misdaden. Hierdoor, in combinatie met andere pogingen om Sovjetgeschiedenis te ontdoen van dogmatische interpretaties, drongen de hervormers echter hun eigen nieuwe dogmatische interpretatie van het verleden op. Toen deze nieuwe perceptie van het verleden – en het heden – het onderwerp werd van kritische bestudering, begon het leiderschap de controle over geschiedenis te verliezen. Net zoals hun reactionaire voorgangers eerder hadden ervaren. In de poging geschiedenis te coöpteren voor een kritische evaluatie van het Sovjetsysteem trokken hervormers eigenlijk het tapijt onder zichzelf vandaan.

Ewout Hasken (1991) studeerde Politicologie en Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en heeft recentelijk een onderzoeksmaster moderne Europese geschiedenis aan de Universiteit van Cambridge afgerond. Zijn interesses gaan uit naar politieke geschiedenis, herinneringscultuur en nationale identiteit.

NOTEN

- 1 Nick Baron, 'Perestroika, Politicians and Pandora's Box. The Collective Memory of Stalinism During Soviet Reform', *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 4 (1997) 73–90, 74–75.
- 2 Leon Rabinovich Aron, *Roads to The Temple: Truth, Memory, Ideas, and Ideals in The Making of The Russian Revolution, 1987–1991* (New Haven 2012) 72.
- 3 Stephen Lovell, *The Soviet Union: A Very Short Introduction* (Oxford 2009) 94.
- 4 Alexei Yurchak, 'Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, Until It Was No More', *Comparative Studies in Society and History* 45 (2003) 480–510.
- 5 Archie Brown, *The Gorbachev Factor* (Oxford 1997).
- 6 Yurchak, 'Soviet Hegemony of Form', 505; Lovell, *Soviet Union*, 94–95.
- 7 Aleida Assmann, 'Transformations between History and Memory', *Social Research* 75 (2008) 49–72, aldaar 64; Elizabeth Waters, 'View from the Lenin Library. The Changing Shape of Soviet History', *History Workshop* (1991) 77–87, 79.
- 8 Ibidem, 78.
- 9 Stephen F. Cohen, *The Victims Return: Survivors of the Gulag after Stalin* (London 2012) 142–144.
- 10 Thomas Sherlock, 'Politics and History under Gorbachev', *Problems of Communism* 3 (1988) 16–43.
- 11 Robert William Davies, *Soviet History in the Gorbachev Revolution* (Basingstoke 1989) 129.
- 12 Ibidem.
- 13 Cohen, *Victims Return*, 143.
- 14 Sherlock, 'Politics and History', 18.
- 15 Davies, *Soviet History*, 130.
- 16 David Remnick, *Lenin's Tomb: The Last Days of the Soviet Empire* (New York 1993) 58–59; Davies, *Soviet History*, 129–130.
- 17 Vladimir Brovkin, 'Revolution From Below: Informal Political Associations in Russia 1988–1989', *Soviet Studies* 42 (1990) 233–257, 240.
- 18 Cohen, *Victims Return*, 144.
- 19 Brovkin, 'Revolution From Below', 240.
- 20 Cohen, *Victims Return*, 144.
- 21 Aron, *Roads to The Temple*, 114.
- 22 Sherlock, 'Politics and History', 32.
- 23 Ibidem, 32–33.
- 24 Cohen, *Victims Return*, 125–126.
- 25 Kathleen E. Smith, *Remembering Stalin's Victims: Popular Memory and the End of the USSR* (Ithaca, N.Y. en London 1996) 11.
- 26 Remnick, *Lenin's Tomb*, 73–74.
- 27 Nina Andreyeva, 'A Manifesto Against Restructuring?', *The Current digest of the Soviet press* 40 (1988) 1–6, 3.3.
- 28 Archie Brown, 'The Gorbachev era', in: Ronald Grigor Suny ed., *The Cambridge History of Russia* 3 (Cambridge 2006) 316–351, 326.
- 29 Remnick, *Lenin's Tomb*, 73–77.
- 30 Riitta H. Pittman, 'Perestroika and Soviet Cultural Politics: The Case of the Major Literary Journals' *Soviet Studies* 42 (1990) 111–132, 115.
- 31 'Pravda Rebuts "Antirestructuring Manifesto"', *The Current digest of the Soviet press* 40 (1988) 1–20, 4.
- 32 Ibidem, 2–3.
- 33 Brovkin, 'Revolution From Below', 240.
- 34 Robert William Davies, 'Soviet History in the Gorbachev Revolution: The First Phase', *The Socialist Register* 24 (1988) 37–78, 62–63.
- 35 Denis Kozlov, 'The Historical Turn in Late Soviet Culture: Retrospectivism, Factography, Doubt, 1953–91', *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 2 (2001) 577–600, 592.
- 36 Stephen Wheatcroft, 'Unleashing the Energy of History. Mentioning the Unmentionable and Reconstructing Soviet Historical Awareness: Moscow 1987', *Australian Slavonic and East European Studies* 1 (1987) 85–132, 86.
- 37 Kozlov, 'The Historical Turn', 578.
- 38 Sherlock, 'Politics and History', 17–18.
- 39 Remnick, *Lenin's Tomb*, 58–59.
- 40 Baron, 'Perestroika, Politicians and Pandora's Box', 82.
- 41 Remnick, *Lenin's Tomb*, 42–44.
- 42 Ibidem, 44–46.
- 43 Kozlov, 'The Historical Turn', 599.
- 44 Remnick, *Lenin's Tomb*, 63.
- 45 Cohen, *Victims Return*, 142–143.
- 46 Davies, 'Soviet History', 43.
- 47 Ibidem, 47.
- 48 Sherlock, 'Politics and History', 24–25.
- 49 Kozlov, 'The Historical Turn', 599.
- 50 Sherlock, 'Politics and History', 22; Pittman, 'Perestroika', 86.
- 51 Waters, 'View from the Lenin Library', 82.